

HABIL.DR. VALDAS PRUSKUS

Vilniaus pedagoginis universitetas

KATALIKŲ INICIATYVA:
PIRMIEJI SOCIOLOGINIAI TYRIMAI LIETUVOJE
(1912 m. anketinė vartotojų kooperatyvų apklausa)

Straipsnyje aptariami veiksniai, paskatinę patriotiškai nusiteikusių Lietuvos katalikų dvasininkiją XIX–XX a. sandūroje palaikyti kooperaciją, išvelgiant joje patikimą priemonę ne tik ekonominei valstiečių, sudariusių daugumą gyventojų, padėčiai pagerinti, bet ir siekiant užkirsti kelią kapitalo koncentracijai, taip pat tautiniam solidarumui ugdyti. Parodoma kooperacijos ideologų ir organizatorių išvalgos, skelbti prioritetai ir praktiniai veiksmai. Atskleidžiama kunigų Povilo Januševičiaus ir Fabijono Kemėšio 1912 m. organizuoto pirmojo sociologinio tyrimo Lietuvoje – vartotojų kooperatyvų apklausos tikslai ir aplinkybės. Analizuojama tyrimų eiga ir gauti rezultatai, kurie leidžia geriau suprasti kooperatyvinio judėjimo raiškos ypatumus tuo laikotarpiu.

Įvadas. Sociologijos mokslo Lietuvoje atsiradimas ir plėtotė XIX–XX a. sandūroje glaudžiai susijusi su patriotiškai nusiteikusia dvasininkija, kuri tuo metu buvo ne tik gerai išsimokslinusi, bet ir socialiai angažuota. Intelektualinėmis pastangomis ji tyrė aktualias kraštui socialines problemas, norėdama sužinoti jų būvį ir ieškoti būdų, kaip keisti padėtį. Vienas jų – kooperacija; ji laikyta patikima priemone ne tik ekonominei valstiečių, kurie sudarė daugumą gyventojų, padėčiai pagerinti, bet ir trukdyti kapitalo koncentracijai, ugdyti tautinį solidarumą. Pirmieji kooperatyvų organizatoriai buvo kunigai. Plėtojantis kooperatyvų judėjimui, ilgainiui iškilo reikalas pasidomėti, kaip jiems sekasi veikti įvairiose šalies vietovėse, su kokiomis problemomis jie susiduria ir kokios apskritai vyrauja nuotaikos bei jų veiklos tendencijos.

1912 m. kunigų Fabijono Kemėšio (1876–1954) ir Povilo Januševičiaus (1875–1948) atlikta sociologinė anketinė vartotojų kooperatyvų apklausa buvo pirmas tokio pobūdžio tyrimas, kur taikyti sociologijos tyrinėjimo metodai bei reikalavimai. Tad ši apklausa įdomi keliais požiūriais.

Pirma – tai pirmasis sociologinis tyrimas, atliktas Lietuvoje.

Antra – tai šaltinis, padedantis geriau suprasti pirmųjų tyrinėtojų siekius ir prioritetus, jų socialinį reikšmingumą.

Trečia – tai šaltinis, suteikiantis informacijos, kuri leidžia geriau suprasti kooperatinio judėjimo raiškos ypatumus tuo laikotarpiu. Lig šiol šis tyrimas nesulaukė didesnio tyrėjų dėmesio. Daugiausia šis faktas minimas aptariant sociologijos mokslo atsiradimą ir raidą Lietuvoje (TLE, 1988).

Taigi išryškėja esminė *problema*: žinių stoka apie pirmuosius socialinius (empirinius) tyrinėjimus Lietuvoje, jų pobūdį ir socialinį reikšmingumą.

Straipsnio *tikslas* – atskleisti minėto tyrimo atsiradimo priežastis, jo atlikimo metodiką, eigą ir rezultatus.

Šiam tikslui pasiekti keliami tokie *uždaviniai*: 1) apibūdinti veiksnius, kurie paskatino atlikti vartotojų kooperatyvų anketinę apklausą; 2) nustatyti, kokia buvo tyrimų eiga ir kokie gauti rezultatai.

Objektas – 1912 m. anketinės vartotojų kooperatyvų apklausos tyrimas.

Metodas – tyrimo duomenų ir šaltinių lyginamoji analizė.

Veiksniai, skatinę atlikti vartotojų kooperatyvų veiklos analizę. Kooperatyvų judėjimas, kilęs Anglijoje XIX a. pradžioje ir vėliau sparčiai paplitęs kitose Vakarų Europos šalyse, buvo savotiškas atsakas į liberalinio kapitalizmo galios augimą, jo pastangas pajungti savo interesams visus visuomenės sluoksnius. Vieni pirmųjų tam pasipriešino žymūs socialinės katalikybės idėjas propagavę katalikų veikėjai: Prancūzijoje F.de Lamene (Lamanais, 1782–1854), Vokietijoje vyskupas V.Keteleris (Ketteler, 1813–1877) ir veiklus kooperacijos šalininkas F.W.Raifainzenas (Raiffeinsen, 1818–1888). Čia jie išvelgė būdą, kuris turėtų padėti apsaugoti individo ekonominius interesus, juos apginti, be to, padėti atsiskleisti tokioms individo savybėms bei įgūdžiams, kurie skatintų savarankiškos ir atsakingos už savo veiksmus ir gyvenimą asmenybės tapimą. Jie suprato, kad rūpintis materialine žmonių gerove yra taip pat svarbu, kaip ir sielovada, todėl palaikė kooperatinį judėjimą ir patys aktyviai jame dalyvavo.

XIX a. pabaigoje kooperatinis judėjimas Vakarų Europos šalyse, ypač Prancūzijoje ir Vokietijoje, buvo pasiekęs išpūdingų laimėjimų. Jį palaikė katalikų dvasininkai.

Kai kurie, pavyzdžiui, prancūzas M.Sangnieris (Mare Sangnier, 1873–1950) teikė tam gan didelę reikšmę (1905)*. Jo požiūriu, Katalikų Bažnyčia

* Popiežius Pijus X palaikė silonininkų socialines iniciatyvas pagerinti darbininkų padėtį. Kartu jis perspėjo, kad šie, per daug iškelę žmogaus vertę, pasikliaują gerais įstatymais, kurie

turinti labiau integruotis į socialinę politiką. Siekdamas įgyvendinti „Rerum novarum“ idėjas, jis įkūrė „Silono“ (1894–1910) organizaciją.

Silonininkai, matydami liaudies skurdą, ieškojo būdų jai padėti. Ypač daug dėmesio jie skyrė darbininkų ekonominiam išsivadavimui iš darbdavių valdžios, bet manė, kad tai esąs jų pačių reikalas. Jie pripažino privatinę nuosavybę, tačiau teigė, kad ja pasinaudoti turį teisę ne tik darbdaviai, bet ir darbininkai. Kelias į darbininkų išsivadavimą einąs per kooperatyvus. Susibūrę į kooperatyvus, darbininkai būsią apsaugoti nuo tarpininko – prekybininko, vieni kitus remsią materialiai ir darbo įrankiais. Silonininkai siūlė panaikinti darbdavių sindikatus, o palikti tik darbininkų kooperatyvus, kurie paimtų į savo rankas gamybos priemones, pasiliktų sau ir pagamintą produktą. Taip darbininkų kooperatyvai sudarytų vieną „produkcijos gamintojų“ valstybę. Tai būtų ne socializmas, o kooperacija. Atskiri kooperatyvai turėtų teisę rinkti iš savo tarpo atstovus į atitinkamus valstybės – demokratinės respublikos – valdymo organus.

Šias idėjas silonininkai mėgino diegti praktiškai. 1910 m. jie jau buvo sukūrę 450-yje Prancūzijos vietovių savo draugijas, prie kurių veikė vartotojų ir gaminamosios bendrovės, taip pat žemės ūkio kooperatyvai ir net nedideli fabrikai (Šalčius, 1931, p. 99).

„Silono“ veikimas patiko ir socialiai aktyviems lietuvių katalikų kunigams. P. Penkauskas M. Sangnierį vadino „XX amžiaus apaštalu“, kuris „pažįsta laiko reikalavimus ir moka tinkamai darbuotis ateities labui“ (Penkauskas, 1911). Lietuviams tai buvo sektinas pavyzdys. Manyta, kad kooperacijos plėtotė Lietuvoje padėtų išlaikyti orientaciją į Vakarų Europą, iš ten semiantis patirties ir išminties. Lietuviai taptų „kaip visi“, būtų įgyvendintas lygybės su kitomis tautomis siekis, kurį nuolat akcentavo tautinio judėjimo ideologai. Pajusti savo vertę, suvokti, kad esi ne tik „lygus su kitais žmonėmis savo kalba ir kitomis tautiškomis ypatybėmis“ (Ambraziejus, 1908, p. 5), bet ir gali būti aktyvus, siekti gerovės, – ši mintis buvo nuolat pabrėžiama katalikų spaudoje, skatinant lietuvius aktyviau įsitraukti į koope-

galį apsaugoti nuo išnaudojimo, užmiršdami, kad „kiekvieno daikto pažangumas remiasi igimtinių jo ypatybių sustiprinimu naujomis pajėgomis“ (Šv. Tėvo Pijaus X gromata., Nr. 26, p. 111). Todėl „naują santvarką negalima statyti debesyse, tik nuolat taisyti jina ant igimtųjų ir dieviškųjų jos pamatų“ (Šv. Pijaus X gromata., Nr. 27, p. 215). Be to, „Silonas“, priešingai Bažnyčiai, pripažįstąs tik demokratinio valdymo formą, kuri atseit labiausiai tinkanti Bažnyčiai. Taip „savo religiją jis daro prigulincią nuo politinės partijos“ (Šv. Tėvo Pijaus X gromata., Nr. 28, p. 315). Tuo tarpu Bažnyčia, popiežiaus teigimu, paliėka tautoms pačioms pasirinkti valdymo formą. M. Sangnieris, paklausęs popiežiaus perspėjimų, atsisakė radikalizmo ir nuo „Silono“ pasitraukė. Ilgainiui pats judėjimas suskilo ir jo veikimas sumenko.

ratinį judėjimą (Apie kunigą S.Stačiną; Bajoras, 1908; Gabrys, 1907; Kurietis, 1908; Šultė, 1907, ir kt.). Aktyvus kooperacijos idėjų propaguotojas kunigas J.Dabužis (Žvygas) susižavėjęs rašė, kad Olandijos ir Danijos žemdirbiai prieš 40 metų skurdę, o dabar, susibūrę į kooperatyvus, įsitaisę gerus įrankius, įsigiję žemės ūkio mašinas ir smarkiai prasigyvenę (Žvygas, 1911).

Viltasi, kad kooperacija turėsianti kraštui ir didesnę socialinę bei ekonominę poveikį. Plečiant kooperaciją, pamažu būsia galima perimti iš svetimtaučių pramonę ir prekybą. Kadangi kooperacijoje gali dalyvauti visi norintys, tai manyta, jog taip būsia pasiekta ir daugiau ekonominės demokratijos. Be to, kooperatyvai ne tik atnešią ekonominę naudą, bet ir įpratinsią gerbti kitus žmones, išmokysią kovoti dėl savo ir kitų teisių. Kunigas P. Turauskis apie tai šitaip rašė: „<...> darbas vienos ypotos daugiausia vienpusiškas, turi apribotus siekius, jis daugiausia stengiasi rūpintis apie savo pelną. Darbas gi susirinkimuose sumažina tas egoistiškas žmonių būvio puses, o išaukština altruistiškas“ (Turauskis, 1904). Taigi kooperatyvai buvo laikomi savotiška priemone, pasak J.Dabužio, galinčia padėti išsiveržti „iš po kupčių ir perkupčių vergijos“ (Žvygas, 1910, p. 22–23).

Kunigas S.Šultė kooperaciją laikė būdu ugdyti bendrą ūkininkų kultūrą. Ragindamas tautiečius uoliau mokytis „žemės dirbimo mokslo“, kaip pavyzdį jis nurodė Belgiją, kur veikė net dvi aukštosios žemės ūkio mokyklos. Jose parengti dėstytojai eidavo dirbti po visą šalį paplitusiose vietinėse mokyklose, kur belgų valstiečius mokė „žemės ūkio gudrybių“ (Šultė, 1913).

Sunkiausia ūkininkui buvo gauti piniginę paskolą. Be to, už ją reikėjo mokėti dideles palūkanas. Todėl ūkininkams reikėjo patiemis steigti kredito draugijas, šalpos kasas. Pasirenkamas Raifainzeno tipo kredito kooperatyvų kūrimo variantas. Tokias šalpos kasas XIX a. viduryje Vokietijoje įkūrė žymus kooperacijos šalininkas F.Raifainzenas. Savo kooperatinį darbą jis grindė socialinėmis etinėmis idėjomis, krikščionybės nuostatomis. Pasak F.Raifainzeno, svarbiausias kooperatyvo rūpestis – sustiprinti ūkiškai silpnus žmones ir palaikyti narių gerovę, taip pat padaryti juos bendrasavininkiais, turinčiais teisę į pelno dalį ir kartu bendrą atsakomybę. Tai atspindėjo ir jo garsieji sodžiaus kredito kooperatyvų principai, kuriuos aptarė S.Šultė 1908 m. „Vienybėje“ paskelbtuose straipsniuose: kasos rūpinasi suteikti savo nariams paskolą su nedidelėmis palūkanomis, reikalingą ūkiui gerinti; valdybos nariai dirba visuomeniniais pagrindais; kasoje gali dalyvauti ir neįnešęs jokio įnašo asmuo, jeigu už jį laiduoja nariai; o svarbiausia – pelnas nėra dalijamas nariams, bet paverčiamas draugijos kapitalu (Šultė, 1908, p. 317–318). Vadinasi, kiekvienas narys tampa bendrasavininkiu, turinčiu teisę į pelno dalį (esant svar-

biam reikalui, gali ją paimti) ir atsakomybę. S.Šultė vylėsi, kad Raifainzeno tipo kasos padėsiančios lietuvių ūkininkams apsisaugoti nuo didelių palūkanų už paskolas, ugdysiančios jų solidarumą, pareigą ir atsakomybę, o svarbiausia – padėsiančios išlaikyti ūkininkams žemės nuosavybę ir leisiančios ją išplėsti išperkant žemes iš valstybės ir kitataučių dvarininkų.

Taigi dalis patriotiškai nusiteikusių Lietuvos kunigų kooperaciją laikė realia priemone, galinčia bent iš dalies padėti apsaugoti Rusijos imperijos pavergtą lietuvių tautą ir jos ūkį nuo grobuoniško kapitalizmo, panašaus į caro valdžios įstaigų ir kitataučių verslininkų veiklą Lietuvoje. Taip pat išsaugoti tas veiklos sritis, kurios padėtų išlaikyti krašto savitumą, ūkininkavimo bei bendradarbiavimo tradicijas, o svarbiausia – ugdytų sąmoningą ūkio subjektą, gebantį savarankiškai veikti, priimti sprendimus ir siekti savo tikslų (Pruskus, 1995).

Kadangi pagrindinę Lietuvos gyventojų dalį sudarė valstiečiai, tai ir kooperacijos idėjos pirma imtos skleisti kaime. Tam buvo palankios sąlygos. Mat lietuvių ūkininkai neturėjo pakankamai kapitalo ir žaliavų, todėl nebuvo pajėgūs atlikti didesnių darbų atskirai. Jau „Aušroje“ (1883–1886) pradėta kalbėti apie „bendrystes“, „būrius“, kurie bendromis jėgomis padėtų plėtoti ūkį (Ambrazevičius-Brazaitis, 1939). O „Šviesoje“ (1886–1891) jau buvo pateikiami ne tik garsių kooperacijos veikėjų darbų aprašymai (Apie kunigą Stanislovą Stačiną...), bet ir informacija bei konkretūs patarimai apie kredito bendroves ir vartotojų kooperatyvus, jų kūrimą ir naudą (Lietuvos sūnus, 1888). Pirmąją vartotojų draugiją Lietuvoje 1899 m. įkuria Paberžės bažnyčios vikaras A.Dargužis kartu su vietiniu dvarininku. Paberžės vartotojų draugijos krautuvė per metus turėjusi 6000 rb. apyvartą (P.K., 1912).

Steigti kooperatyvus ir draugijas aktyviai padėjo kunigai. Dar 1905 m. kun. P.Urbonavičius, siekdamas pagerinti parapijiečių materialinį būvį, Salantuose įsteigė vartotojų bendrovę „Kaukas“ (Alšėnas, 1943). Asmeninį pavyzdį rodė J.Staugaitis (būsimasis Telšių vyskupas), J.Vailokaitis, A.Civinskas, K.Bikinas ir kt. Asmeninis kunigo pavyzdys skatino aktyviau dalyvauti kooperacijoje ir tikinčiuosius. Dažnai kunigai buvo ne tik kooperatyvų steigėjai, bet ir tikrieji jų visų reikalų tvarkytojai. 1912 m. kun. F.Kemėšio ir P.Januševičiaus atliktos lietuvių vartotojų draugijų anketinės apklausos duomenimis, 36 proc. kooperatyvų valdybos narių, vedėjų buvo kunigai.

Kunigo autoritetas buvęs toks didelis, kad jam atsisakius tvarkyti kooperatyvo reikalus, šis neretai sužlugdavo. Todėl ne be pagrindo žymus krikdemų veikėjas M.Krupavičius teigė, kad „kame nėra kunigo, nėra ir kooperacijos“ (P.K., 1912).

Nepaisant caro valdžios trukdymų kooperatinis judėjimas plėtėsi, gausėjo draugijų. Spauldoje vis dažniau imta svarstyti vienijančio draugijas centro steigimo idėja (Taučius, 1913). Daliai ištikimų kooperacijos idėjai veikėjų rūpėjo, kad judėjimas ne tik plėstųsi, bet ir stiprėtų, kad draugijos išvengtų klaidų tiek principiniuose, tiek techniniuose dalykuose. Kilo reikalas geriau pažinti šį judėjimą, išanalizuoti ir įvertinti jo būklę, laimėjimus ir problemas. Šio sumanymo entuziastingai ėmėsi jauni kunigai P.Januševičius ir F.Kemėšis. Prie „Vilniaus žinių“ (1905–1911) redakcijos jie sutelkė kooperacijos simpatikų būrelį. Buvo parengtos ir atitinkamos anketos, kurios išsiuntinėtoms draugijoms, prašant jas užpildyti ir atsiųsti atgal. Būta net šešių tokių bandymų, tačiau visi jie pasirodė nesėkmingi. Galima manyti, kad iš dalies tai lėmė ir ta aplinkybė, kad anketose klausimai buvo suformuluoti netinkamai, atsakyti į juos buvo gan sunku. Be to, jose vartojami specifiniai ekonominiai terminai (dažniausiai svetimžodžiai, pvz., *manco*, *kaucijos* (užstatas, gautas už prekes, rankpinigiai), kurie, matyt, ne visiems buvo žinomi.

1912 m. P.Januševičius ir F.Kemėšis sudarė dar vieną – septintą – anketą, kurioje buvo atsižvelgta į pirmųjų anketų klaidas, ir išsiuntinėjo draugijoms. Anketos klausimyno sudarytojams pirmiausia rūpėjo lokalizuoti draugijas, nustatyti jų dydį ir veikimo apimtį (įkūrimo metai, veikimo vieta, paštas, artimiausia geležinkelio stotis, narių skaičius, stojamasis mokestis, draugijos darbuotojų darbo sąlygos, valdybos narių skaičius, jų luomas). Taip pat šiuo būdu mėginta gauti žinių apie kreditą, gautą pelną ir jo skirstymą, valdybos posėdžius, revizijos komisijas, visuotinius narių susirinkimus ir jų turinį, kooperacijos klausimais skaitomą spaudą. Be to, norėta sužinoti, kur patogiausia vieta Lietuvoje būtų kurti kooperatyvų sąjungą, prašyta siūlyti, ką derėtų keisti draugijų veikloje, kad joms labiau sektųsi.

Anketinės apklausos eiga ir gauti rezultatai. Anketos buvo išsiuntinėtoms 109 draugijoms: 81 Kauno gubernijoje, 6 – Suvalkų ir 22 – Vilniaus gubernijoje. Atsakymai gauti iš 52 draugijų (48 proc.). Atsakymus atsiuntė 49 Kauno gubernijoje veikusios draugijos, 2 Vilniaus ir 1 Suvalkų gubernijoje. Pasirodė, kad visos 52 draugijos įsteigtos XX a. Seniausios buvo 9 metų senumo. 1903 m. įsteigtos trys draugijos, 1904 m. – 3, 1905 m. – 1, 1906 m. – 4, 1907 m. – 14, 1908 m. – 10, 1910 m. – 7, 1911 m. – penkios. Stojamasis mokestis taip pat labai nevienodas: nuo 50 kap. iki 3 rublių. Minimalų stojamąjį mokestį (50 kap.) ėmė 15 draugijų (34 proc.), o didžiausią – 3 rb. 7 proc. draugijų. 27 draugijų (51 proc.) pajus sudarė 5 rublius, 9 draugijų (17 proc.) – 3 rb., o 16 draugijų (37 proc.) – 10 rublių.

52 draugijos turėjo iš viso 8193 narius. Tačiau jų pasiskirstymas atskirose draugijose buvo skirtingas. Iki 100 narių turėjo 12 draugijų (23 proc.), nuo 100 iki 200 narių – 26 draugijos (50 proc.), nuo 200 iki 300 narių – 10 draugijų (20 proc.) ir daugiau kaip 300 narių – 3 draugijos (7 proc.).

Draugijų valdybose dirbo 265 žmonės (po 5 kiekvienoje). Iš jų buvo 95 ūkininkai (36 proc.), 57 kunigai (21 proc.), 35 dvarininkai (13 proc.), 11 gydytojų (4 proc.), 10 vargonininkų (4 proc.), 9 valdininkai (3,5 proc.), 5 vaistininkai ir miestiečiai (2 proc.), 4 mokytojai ir amatininkai (2 proc.), 3 valčiaus raštininkai ir advokatai (1 proc.), po 2 krautuvių savininkus, felčerius, dvarų prievaizdus (1proc.), 1 girininkas ir 1 pašto viršininkas. Kaip matome, vartotojų draugijas daugiausia tvarkė ūkininkai ir kunigai, nemažai padėjo dvarininkai, mažiau – gydytojai ir kt. Visi jie dirbo be atlyginimo.

Daugėjant vartotojų draugijų, ėmė rasti ir naujas sluoksnius – vartotojų draugijų krautuvių pardavėjai. Kaip matyti iš apklausos, 52 draugijose tarnavo 180 žmonių (vidutiniškai po 3–4 kiekvienoje). Draugijos reikalavo, kad pardavėjai įneštų užstatą, kuris svyravo nuo 50 iki 1000 rublių. Iš 32 draugijų (61 proc.) krautuvių vedėjai buvo įnešę 8530 rb. užstato už gautas prekes, rankpinigių (kaucijų). „Vienoje draugijoje vedėjas ūkininkas atsako ūkiu, vienoje savo namais ir ūkiu, o vienoje kaucija išskaitoma kas mėnuo iš vedėjo algos“ (P.K., 1912, Nr. 70, p. 3).

1912 m. sausio 1d. 52 draugijų kasoje grynujų pinigų buvo 18 651 rublis 68 kapeikos. Jų krautuvių prekių – už 338 936 rublius 20 kapeikų. Nuostolių turėjo tik trys draugijos (iš viso 2794 rb. 85 kp.). 52 draugijų pajaus kapitalas sudarė 1 888 785 rb. 14 kp. Mažiausias – 575 rb. (Ylakių), didžiausias – 9641 rb. (Pašvitinio). Vidutiniškai kiekvienai išėitų po 3630 rb. 48 kp.

Nors draugijos ir turėjo savo skolininkų, tačiau pačios buvo dar daugiau skolingos. Tik vienintelė Obelių draugija buvo nieko neskolinga nei firmoms, nei atskiriems asmenims. Kitų draugijų skola siekė 1 887 969 rb. 64 kp.

Didelis kreditas kenkė draugijoms. Jeigu jos būtų turėjusios daugiau apyvartos kapitalo ir mokėjusios už prekes grynaisiais pinigais, būtų turėjusios pigesnių ir geresnių prekių.

Apyvartos nuostolio turėjo 3 draugijos, kitos gavo pelno 34 217 rb. 24 kp. Daugiausia pelno turėjo Šilalės draugija (2888 rb. 2 kp.) Daugiau nei 2000 rb. grynojo pelno turėjo dar dvi draugijos – Alantos ir Pašvitinio.

Apie pelno paskirstymą gauti tokie duomenys: 7 draugijos aiškiai neparodė, kaip jų pelnas buvo paskirstytas, 6 draugijos (13 proc.) nariai neėmė pelno, iš likusių tik 25 (54 proc.) draugijos mokėjo nariams dividendus už išpirktas prekes. Labdarai ir švietimui dalį grynojo pelno skyrė tik trys draugijos (6,25 proc.) – tai Raseinių, Pašvitinio ir Ežerėnų.

Kaip matyti iš pateiktų duomenų, draugijų apyvarta buvusi nemaža – 52 draugijos pardavė prekių už 1 064 429 rb. 22 kp. Lietuvos draugijų apyvarta buvo didesnė negu Rusijos draugijų, bet mažesnė kaip Vakarų Europos šalyse. Taip buvo todėl, kad Lietuvos draugijų nariai menkiau išmanė kooperacijos reikalus, jiems trūko išsilavinimo ir kompetencijos. Draugijų valdybos ir krautuvių vedėjai neįstengė efektyviai panaudoti ir paskirstyti žmonių pinigų. Daug lėšų investuota į prekes, kurios buvo nepaklausios. Draugijoms kenkė ir skolininkai, kurie imdavo prekes kreditan.

Žodis „manco“ daugeliui draugijų, matyt, buvo nesuprantamas. Atsakymai gauti tik iš 26 draugijų: „6 draugijos skaito manco pusę nuoš., 9 draugijos – 1 nuoš., 6 draugijos pusantrą nuoš., 1 – ¼ nuoš., 2 – 2 nuoš., 1 – 2½ ir 1 – 3 nuoš.“ (P.K., 1912, Nr. 71, p. 2).

Apklausa parodė, kad daugiausia prekių draugijos perka iš 25 miestų. Iš Šiaulių (43 proc.), Rygos (24 proc.), Daugpilio (25 proc.), Liepojos (21 proc.), Kauno (15,3 proc.), Vilniaus ir Varšuvos (po 11,5 proc.), Maskvos (8,5 proc.), Lodzės (7,8 proc.), Peterburgo ir Odesos (2 proc.) ir kt.

Į klausimą, kokią dalį draugijos perka „iš pirmų rankų“, buvo gauti atsakymai iš 30 draugijų. Pasirodė, kad 9 draugijos (30 proc.) nieko neperka iš pirmų rankų, 21 draugijoje (70 proc.) pirkimai „iš pirmų rankų“ sudaro nuo ketvirtadaliu iki trijų ketvirtadalių visų pirkimų apimties.

Anketos sudarytojams taip pat rūpėjo sužinoti, kiek Lietuvos sąlygomis buvo galima laikytis vieno iš svarbiausių Ročdelio kooperacijos principų: pardavinėti prekes rinkos kainomis ir kaip to laikosi draugijos. Į šį klausimą atsakė 51 draugija: 24 draugijos (47 proc.) laikėsi tų pačių rinkos kainų, 14 (27,4 proc.) draugijų stengėsi pardavinėti prekes pigiau, 5 draugijos (9,8 proc.) laikėsi rinkos kainų, bet kai ką pardavinėjo pigiau, 3 draugijos (8 proc.) stengėsi pardavinėti pigiau, bet negalėjo. Draugijos dažniausiai pačios nustatinėjo vietines kainas. Daugeliui draugijų dar nebuvo aiškus principas: laikytis rinkos kainų bent tų prekių, kurių kainas sumažinti vartotojams nėra jokio išskaičiavimo. Daugelyje draugijų pastebima tendencija nuvažinti visų prekių kainas.

Draugijų valdybos savo darbą atliko gan sąžiningai. Į klausimą apie valdybų posėdžius gauti atsakymai iš 49 draugijų. Vienoje iš jų nebuvo nė vieno valdybos posėdžio, viena posėdžius rengė dažnai, kita – prireikus. Kitų 46 draugijų valdybos surengė 427 posėdžius.

Iš 52 draugijų tik viena nedarė revizijos nė karto, 32 draugijos – vieną kartą, 14 draugijų – po 2 kartus ir 5 draugijos – po 3 kartus.

Nenužugino ir duomenys apie visuotinius susirinkimus. Iš 52 draugijų – 30 draugijų (57,6 proc.) turėjo po vieną visuotinį narių susirinkimą, 10

draugijų (18,2 proc.) – po du, 7 draugijos (13,2 proc.) – po tris, 3 draugijos (6,7 proc.) – po keturis ir viena draugija – net dešimt susirinkimų. Tačiau susirinkimų turinys ir svarstyti juose klausimai neskatino optimizmo: 36 draugijos (63,2 proc.) neorganizavo jokių paskaitų, pokalbių. Tokie renginiai vyko tik 11 draugijų (21,1 proc.). Iš kitų draugijų pateiktų atsakymų visai neaišku, ar buvo organizuotos paskaitos, ar tik pasikalbėjimai. Pagrįstai galima manyti, jog susirinkimai kaip priemonė auklėti vartotojišką visuomenę kooperacijos link nebuvo panaudota.

Draugijos mažai domėjosi ir kooperacijos leidiniais. Iš anketinių atsakymų matyti, kad iš 52 draugijų 17 (32,6 proc.) neprenumeravo jokių kooperacijos laikraščių. Kitos, kad ir užsisakiusios, ne visos skaitė, pagaliau jei ir skaitė, – nesidalijo per susirinkimus gautomis žiniomis, idėjomis su kitais nariais.

Iš anketinės apklausos sužinota, kad buvo numatyta įkurti dar 27 draugijas. Visos draugijos gan vieningai pritarė idėjai kurti vartotojų draugijų sąjungą, kuri turėtų rūpintis ne tik kooperacijos idėjų sklaidimu, bet ir kooperacijos darbuotojų mokymu ir profesiniu rengimu. Tačiau bendros nuomonės, kuriame mieste ją kurti, nebuvo. 15 draugijų siūlė Šiaulius, 7 draugijos – Vilnių, 4 draugijos – Panevėžį, 2 draugijos – Kauną ir t.t. Svarstant šį klausimą anketos sudarytojai leido rinktis ir kelis miestus. Tad Šiauliai gavo 22 balsus, Vilnius – 14, Kaunas – 7, Panevėžys – 6, Mažeikiai – 4, Radviliškis – 3, Plungė Kėdainiai ir Seda – po 1 balsą.

Atsakymai į klausimą: „Ko trūksta draugijoms, kad joms geriau sektųsi?“ išryškino nuomonių skirtumą, kurį iš dalies nulėmė vietovių aplinkybės, žmonių būdas, kooperacijos supratimo laipsnis.

Visus pareikštus siūlymus bei pageidavimus būtų galima suskirstyti į 3 grupes.

Pirma, pageidavimai susiję su žmonių kultūra, išsilavinimu. Vienos draugijos nuomone, visiems reikėtų daugiau „proto“, 2 draugijų – žmonių išsilavinimo, 3 draugijų – žmonių tarpusavio supratimo, 5 draugijų – narių tarpusavio supratimo.

Antra, pageidavimai dėl kooperacijos idėjos paplitimo. 7 draugijos pageidavo vienybės ir solidarumo idėjų sklaidos, 5 draugijos – pasigedo kooperacijos idėjos supratimo ir išplitimo, 8 draugijos – liaudies kooperacijos supratimo ir 2 draugijos – žmonių supratimo apie vartotojų draugijų naudą, jų teigiamą poveikį individų gerovės kėlimui.

Trečia, pageidavimai dėl organizacinių veiksmų siekiant suaktyvinti draugijų veikimą. 23 siūlė draugijoms susivienyti į sąjungą, 11 draugijų pageidavo centralizuoto prekių įsigijimo („centrinio sandėlio“), 4 draugijos reikalavo įsteigti draugijose instruktorių etatus, 3 draugijos – mažinti tarpi-

ninkų skaičių perkant ir realizuojant prekes, 3 draugijos pageidavo įkurti vartotojų draugijų informacijos biurą, 1 draugija siūlė šaukti suvažiavimus. Dauguma draugijų pritarė būtinumui steigti kooperatorininkams mokyklas, organizuoti kursus krautuvių vedėjams ir valdybų nariams, steigti savo laikraštį, kai kurios draugijos siūlė neduoti prekių kreditan, kruopščiau parinkti tinkamus ir sąžiningus parduotuvių vedėjus.

Išvados. 1. Pirmojo sociologinio tyrimo organizatoriai kunigai P. Januševičius ir F. Kemėšis parodė didelį atkaklumą ir ryžtą imdamiesi šio sumanymo. Nors į jų parengtas ir išsiuntinėtas anketas atsakė tik pusė apklaustų vartotojų draugijų, tačiau gauta informacija yra gan išsami ir detali, atskleidžianti įvairius jų veiklos aspektus. Tiesa, ne visi klausimai anketose buvo tinkamai suformuluoti (ne visi jose vartojami terminai ir sąvokos daugeliui žinomos ir suprantamos), tačiau atsiųsti atsakymai rodo nuoširdų susirūpinimą kooperacijos idėjų ir praktinio veikimo plėtote Lietuvoje. Šia prasme tyrimas padeda geriau suvokti kooperatyvų veiklos ypatumus bei problemas, ano meto kooperatinio judėjimo Lietuvoje ateities viziją.

2. Atlikti tyrimai parodė, kad vartotojų kooperacijos būklė Lietuvoje nėra prasta. Optimistiškai nuteikė duomenys, kad palyginti nedidelės tautos gyvenime įsikūrė organizacijos, sukaupusios apie 200 000 rub. pajų kapitalo, turėjusios prekių už beveik pusketvirto šimto tūkstančių rublių ir dariusių metinės apyvartos daugiau nei už milijoną rublių, sutelkusios bendrai veiklai daugiau kaip 8 tūkstančius žmonių. Suprantama, kad daugeliui kooperatorininkų trūko kompetencijos, tinkamo išsimokslinimo. Nepaisant to, veikdami savo apylinkėje jie atliko reikšmingą darbą: daugelyje vietų nustatė kainas, pažabojo įvairių tarpininkų apetitus, todėl pinigai atiteko vartotojams, saviems tautiečiams.

3. Kol draugijos buvo nepatyrusios ir ne visada vieningos, ekonominė nauda negalėjo būti labai didelė. Daug svarbesnė draugijų nauda turėjo būti visuomeninė veikla. Draugijos turėjo savo narius auklėti, lavinti, žadinti jų iniciatyvą, pratinti individualiai mąstyti, diegti jiems bendros veiklos solidarumo idėjas. Tai jos galėjo atlikti per visuotinius draugijų susirinkimus bei savo spaudą. Tačiau iš anketinės apklausos matyti, jog tai daryti draugijoms sekėsi sunkiai. Didžia dalimi tai lėmė kvalifikuotų kadro stoka ir gan siaura kooperacijos idėjų informacijos sklaida. Anketinė apklausa parodė, kad nepaisant visų veikimo sunkumų bei problemų, vartotojų kooperacijos entuziastai liko ištikimi nuostatai, jog kooperacija – tai visuomenės gyvenimo mokykla, kelias į tautos gerovę, į ekonominę ir pilietinę laisvę.

Literatūra

- Alšėnas P., Prelatas Pranas Urbonavičius, Telšiai, 1943.
- Ambrazevičius-Brazaitis J., Ideologinių grupių santykiai „Aušros“ ir „Varpo“ gadynėje, Kaunas, 1939.
- Ambrazevičius J., Keli žodžiai apie mūsų tautiškąjį bruzdėjimą, apie įvairias patinkamas pakeliui kliūtis ir apie priemones toms kliūtims pašalinti, *Šviesa*, 1908, Nr. 1/2, p. 4–6.
- Apie kunigą Stanislovą Stačiną, *Šviesa*, 1888, Nr. 9, p. 128–141.
- Bajoras J., Reikia steigti linininkų draugijas, *Vienybė*, 1908, Nr. 46, p. 722–723.
- Gabrys P., Ką duoda visuomenei mūsų suvartotojų draugijos, *Nedėldienio skaitymai*, 1907, Nr. 22, p. 169–170.
- Lietuvos sūnus (P. Urbonavičius), Mažiema apie įtaisymą valdiškų arba parapijinių kromų, *Šviesa*, 1888, Nr. 6/8, p. 118–120.
- Kurietis A. (Aleka A.), Ūkininkai, vienykitės, *Vienybė*, 1908, Nr. 52, p. 820–821.
- Penkauskas P., Žemės dalykai, *Vienybė*, 1911, Nr. 41, p. 644–646.
- P.K. (F. Kemešis), Lietuvos vartotojų draugijos pagal 1912 m. anketas, *Viltis*, 1912, Nr. 70, 71, 73.
- Pruskus V., Katalikų socialinė mintis Lietuvoje (XIX a. antroji pusė– XX a. pradžia), Vilnius, *LKMA Metraštis*, t. 9, 1995, p. 23–224.
- Sangnier M., *Le sillon – Esprit et Methodes*, Paris, 1905.
- Šalčius P., Kooperacija, Kaunas, 1931.
- Šultė S., Iš kur ūkininkams gauti pigią paskolą, *Vienybė*, 1908, Nr. 21, p. 317–318; Nr. 22, p. 332–334; Nr. 23, p. 349–350; Nr. 24, p. 365–367.
- Šultė S., Kaip Belgijos ūkininkai nuo vargų nusikratė, *Vienybė*, 1913, Nr. 43, p. 676–679.
- Šultė S., Kur mes stovime ir kur jieskoti pagalbos? Klebono pašnekesys su sodiečiu ir pabrigo darbininku, Vilnius, 1907.
- Šv. Tėvo Pijaus X gromata apie Silloną, *Vadovas*, 1910, Nr. 26, p. 107–111; Nr. 27, p. 211–217; Nr. 28, p. 315–323.
- Tarybų Lietuvos enciklopedija (TLE), t. 2, Vilnius, 1988.
- Taučius G. (M. Krupavičius), Pigiausias ir geriausias darbininko pragyvenimas arba ką reikia daryti, kad kooperacijos gyvuotų ir tarptų, *Draugija*, 1913, Nr. 84, p. 407–408.
- Turauskis P. (P.T.), *Venta, Tėvynės sargas*, 1904, Nr. 14, p. 34.
- Žvygas A., Kooperacijos žiedai, Kaunas, 1910.
- Žvygas J. (Dabužis J.), Darbo žmonės ir kooperacija, *Vienybė*, 1911, Nr. 24, p. 371–372.

Įteikta 2005 m. sausio mėn.

A CATHOLIC INITIATIVE:
THE FIRST SOCIOLOGICAL RESEARCH IN LITHUANIA
(a Questionnaire of Consumer Cooperatives in 1912)

Valdas Pruskus

Summary

The article discusses the factors, encouraging the patriotically inclined Lithuanian Catholic clergy at the junction of the 19th-20th c. to support cooperation, recognizing it as a trustworthy method not only to improve the economic situation of the peasants, comprising the majority of the population, but also to block the road to the concentration of capital as well as to foster national solidarity. The insights of the ideologues and organizers of cooperation, proclaimed priorities, and practical actions are shown. It also reveals the purposes and circumstances of the first sociological research in Lithuania, a questionnaire of consumer cooperatives in 1912, organized by the priests Povilas Januševičius (1875–1948) and Fabijonas Kemėšis (1876–1954). Although they received only a half of the answers to the questionnaires they had sent out to the consumer cooperative societies, the information they got back was rather exhaustive and detailed, concerning the different aspects of the activities of the societies.

The research showed that the state of the consumer cooperative activities in Lithuania was not bad and the data seemed to be optimistic. There existed organizations which could accumulate capital of about 200,000 rubles, acquire goods for almost 350,000 rubles, and have a yearly turnover of more than one million rubles while involving more than 8,000 people. Although many cooperative members lacked competence, adequate education, and were active only in their local districts, they did very significant work – in many places they established prices, curbed the appetites of different intermediaries and in this way supplied funds to their fellow-countrymen consumers.

The economic benefit could not be very significant because the societies were not experienced and were not always unanimous. A more important benefit of the societies was their social activities. These societies helped develop their members, evoke their initiative, train them to individual thinking, spread the ideas of solidarity of common activities. That could be done during general meetings and through their press. However, the questionnaire results showed that in doing this the societies experienced difficulties. They were primarily caused by the absence of qualified staff and lack of cooperation. In spite of all the difficulties and problems which consumer cooperative enthusiasts encountered they were loyal to the provision that cooperation was the school of life of the society, the way to the welfare of the nation, economic and civil freedom.